

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

О.А.Вратко

**УЯВЛЕННЯ ПРО СВІТОБУДОВУ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ СИМВОЛІЦІ
*/нова наукова гіпотеза/***

Препринт № 4 /16/

КИЇВ 1990

БРАТКО Олексій Андрійович - кандидат філософських наук

Автори матеріалів, вміщених у препринтах, висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: І.М.Хворостяний /гол.редактор/, В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань
/відп.секретар/; В.М.Даниленко, В.С.Коваль,
О.М.Майборода, О.Ф.Овсієнко, В.А.Смолій; Д.В.Табачник,
І.С.Хміль.

Літературний редактор В.В.Стехун.

У разі передруку Матеріалів узгодження з редколегією препринтів
обов'язкове. •

Історія національних рухів у всіх країнах світу підтвердила, що в момент їхнього піднесення суспільна увага неминуче зосереджується на проблемі джерел, історії та семантики національної символіки, бо саме її творення або відродження народом уособлює його прагнення до єднання, його готовність до здійснення своїх національних завдань, до забезпечення національних інтересів.

Така роль національної символіки має і зворотний бік: питання про неї інколи надто політизується та ідеологізується і тим самим виводиться з історичної, наукової сфери. Політизація сучасної дискусії в українському суспільстві з приводу національних символів - тризуба та жовто-блакитного прапора - привела до того, що полеміка замкнулася переважно довкола питання про їхню роль як державних символів в історії українського народу. При цьому забувається, що національна символіка тому і називається "національною", що несе в собі певний комплекс народних уявлень, невід'ємних від розвитку тієї цивілізації, до якої належить та або інша етнічна спільність. Використання цієї символіки як державної - це вже явище вторинне, похідне від розвою етносу та його прагнення до ствердженні себе як державної нації.

На сьогодні відомо вже більше п'ятидесяти тлумачень значення українського національного символу - тризуба /тридента/. Назва ця, безумовно, кабінетна, зумовлена графічним зображенням символу. Та, на жаль, саме від цієї кабінетної назви інколи відштовхуються ті, хто вбачає у цьому символі рибальське знаряддя, якір тощо... Поза увагою авторів таких версій лишається та обставина, що київські князі, які обрали своїм символом тризуб, були освіченими людьми, мали родинні зв'язки з багатьма європейськими династіями, самі належали до провідних можновладців Європи. І вже через це видається сумнівним, щоб вони обрали своїм символом звичайний побутовий предмет.

Вірогіднішою здається думка, що віддати перевагу тризубові перед тогочасним традиційним набором державних знаків, поширеним у європейських країнах, можна було лише в тому разі, коли за ним стояло якесь глибше значення, ніж за популярними тоді зображеннями корони, орла чи лева. Цей знак посідав особливе місце у таємничому світі наших пращурів і був пов'язаний з усім комплексом релі

гійних, філософських, культурних та етичних уявлень, що їх на той час; виробила світова цивілізація. Який же глибинний зміст приховує тризуб?

Почнемо з того, що наш світ тримірний. Три напрями виміру /ширина, довжина і високі / змінюючись, творять об'єм і простір нашого світу. Так само змінюючись, три типи кварків творять усі елементарні частки, атоми, молекули і, зрештою, тіла нашого світу... Так само три кольори творять усю гаму його найтонших барв... Отже, нашому світові притаманна і триєдина світобудова, і триєдина життєтворча енергія.

За найдавнішими постулатами /вони близькі, до речі, до найсучасніших/ в основі світобудови лежить необмежена, невизначена фундаментальна фізична реальність - "Абсолют" /за сучасною термінологією - Вакуум/. Ця реальність сприймається нами як порожнеча /санскрит, "Шунья"/, тобто не сприймається зовсім. Такий феномен сприймання, зумовлений тим, що усі сили, цієї фундаментальної реальності повністю врівноважені, отже, ніяк не виявляють себе. Однак це велике ніщо /Абсолют, Вакуум, Дао і т.д./ нічого не містачи у собі актуально, в проявленому вигляді, є найфундаментальнішою, абсолютною фізичною реальністю, що ховає у потенції всі можливі стани, частки, форми і вияви.

Отже, за сучасною науковою квантово-польовою картиною світу в основі усіх фізичних явищ лежать квантові поля. Основою яких є вакуумний стан. Саме Вакуум породжує вторинну фізичну реальність - квантові поля різної міри зв'язності /санскрит, "Майя"/, тобто наш тримірний світ

Процес породження нашого тримірного світу з Вакууму /Абсолюту, Дао/ починається внаслідок порушення рівноваги у якійсь частині Вакууму, що відразу "проявляє" потенцію цієї частини - два полюси, що діють як два комплекси протилежних енергій. Різні вчення дають різні назви цим полюсам-енергіям: позитивний і негативний; чоловічий і жіночий; батьківський і материнський; Мудрість і Знання; розум і душа; ян і інь тощо. .

Повністю врівноважене поєднання протилежних сил знову повертає їх до стану Вакууму /Абсолюту/; неуврівноважене поєднання породжує третій комплекс сил, якого ще зовуть синівською енергією, силою тяжіння, або інакше - Любов"ю. В цьому разі усталюється три комплекси енергій, які й творять різні комбінації енергій та часток - "квантовані поля"* або, за релігійною термінологією,

* А.М. Мостепаненко і В.М. Мостепаненко у статті „Концепція вакууму у фізиці і філософії (Природа, 1986 . № 3) твердять: „За кван-

„проявлений світ“.

У давньокитайському світоглядному трактаті "Дао-де цін" сказано: "Дао народжує одного; з одного стає двоє; з двох стає троє; троє народжують все /безліч речей, істот і явищ/. Все народжене сповнене ян та інь і прийняте ці"¹. Аналогічні тексти про триєдину природу світу можна знайти у багатьох інших релігійних та філософських вченнях. Розглянуті принципи світобудови споконвіку зображаються містичними знаками Хреста, Тризуба, шестикутної зірки, кола та їхніми модифікаціями.

Хрест - знак тримірного всесвіту*, життя². Разом з тим у ньому підкреслюється значимість синівської енергії /третьої сили -Любові/. Це зроблено шляхом такого поєднання чоловічої енергії /зображуваної у віруваннях всіх народів вертикальним стовпом ■/ з жіночою /зображуваною горизонтальним знаком ■■/, при якому обидва протилежні символи немовби зникають, зливаючи в один ⊕³.

Хрест, що обертається /свастика/, символізує розвиток всесвіту. При цьому обертання хреста за годинниковою стрілкою ☳ символізує рух від матеріального до духовного, тобто еволюцію," а обертання проти годинникової стрілки ☵ - рух від духовного до матеріального, тобто інволюцію.

Найсвященнішим хрестом єгиптян був Анкх ☩, поєднання хреста Тау Т з ієрогліфом, що означав вхід /рот/ ◉. Анкх символізує життя, живе, заповіт, циклічність. Такого хреста тримали в руках єгипетські боги, фараони й мумії. Першим знаком цього

тово-польовою картиною світу, в основі усіх фізичних явищ лежать квантовані поля. Оскільки вакуумний стан - це основний стан кожного квантованого поля, вакуум можна вважати найфундаментальнішим видом фізичної реальності"³/с.38/.

1/. Дао и даосизм в Китае.-М., 1982. -С.149.

* Повний хрест є тримірним, просторовим символом, оскільки твориться перетином двох площин. Плоске його зображення, як перетин двох ліній, є неповним хрестом.

2/. Блаватская Е.П. Тайная доктрина. - Рига, 1937 - Т.2. - С.687.

3/. Тем же. - С.745.

символу була звичайна петля Φ , що поєднувала в одному знакові хрест і коло /всесвіт та його циклічність/. Цей знак вживають й досі ведантисти й індуїсти під назвою Паша¹.

У Паші виражено як циклічність розвитку всесвіту, так і його троїсту природу. У цьому хресті особливо підкреслено єдність двох начал /не лише у перехрещенні, як у звичайному хресті, а й у спільному походженні, як двох кінців однієї кривої/.

Тризуб символізує ту ж саму трійцю життєтворчих енергій, що й хрест, тобто Силу, Знання і Любов /або - ян, інь та ці/, однак, не як процес породження третьої сили двома первинними, а як дію трьох рівноправних сил, що виходять з єдиного, спільного для всіх джерела - Абсолюту./Вакууму, Дао/- Ψ .

Ті ж сили, що зображені у хресті й тризубі, репрезентує рівнобічний трикутник та шестикутна зірка. Остання символізує спільну дію триєдиної позитивної чоловічої енергії /"вогненної" енергії Шиви/, спрямованої вгору Δ з триєдиною негативною жіночою /"волоگو" енергією Війну/, спрямованою вниз ∇ . Їхнє поєднання дає \star ². Отже, зірка, складаючись з двох рівнобічних трикутників, викладених один на одного, символізує єдність усіх трьох сил.

Заміна у зірці прямих ліній хреста на рівнобічні трикутники надає символі додатового значення, вказуючи не лише на троїстість світобудови, а й на троїстість кожної із сил, що творять цю світобудову. У хетів ідея троїстої єдності життєтворчих сил /джерела життя/ символізувалася як рівностороннім трикутником, так і тризубом³, у християн - лише трикутником, у індуїстів - тризубом, тризубним полум'ям та трикутником.

В одному з варіантів шестикутної зірки, званому могоен Довед /Зірка, або щит Давида/, який став символом іудаїзму й національним символом єврейського народу, трикутники зображаються переплетеними у такий спосіб, щоб їх не можна було роз'єднати. Цим, як і в хресті Паша, підкреслюється нерозривність батьківської /позитивної/ і материнської /негативної/ енергії у створенні світу /табл.1/

1. Блаватская Е.П. Тайная доктрина. - Т.2. -С.687.

2. Там же. -С.744.

3. Тайлер Томас. Религия хеттеев: Религиозные верования с древнейших времен до наших дней. -СПб., 1900. -С.13, 14.

Колом, а точніше, трьома кругами, вписаними у коло /або в полум'я/ зображується триєдність світобудови і життєдайної енергії в тибетській символіці¹, що не заважає тибетцям використовувати з тією ж метою і символ тризуба². Саме знак трьох кругів, вписаних у коло, обрав М.К.Реріх за емблему всесвітньої організації захисту культурних цінностей³.

Абстрактна символіка, виражена графічними знаками, зрозуміла, однак, лише небагатьом, а саме - орієнтованим на абстрактне мислення. Переважна більшість людей мислить конкретно, отже, схильна спотворювати значення абстрактних символів, трактуючи їх як зображення знайомих конкретних речей і явищ. Хрест трактують як те, на чому розп'яли Ісуса Христа, тризуб - як знаряддя для рибальства і т.д. Для таких людей у масових релігіях існують простіші й доступніші символи триєдності світобудови та світотворення, Як, наприклад, пряме висловлювання про триєдність світотворчої сили /Бог один, але троїстий у лицах*/.

За давньоіндійським вченням про еволюцію /Упанішада Кандогія/, першопричина і рушійна сила всього існуючого /Світова Душа Брама/ проявляються в Трімурті /Триликому/, тобто в Трійці верховних богів - Брахмі, Вішну, Шіві⁴. Першою Трійцею у єгиптян були Осіріс, Ісіда і Гор, другою - Амон-Ра, Мут, Хонсу /Бог-Отець, Богиня-Матір, Бог-Син/. Шанувалася Трійця ассірійцями, вавілонянами /Ану, Бел, Еа/⁵ та іншими народами світу /Табл.ІІ/.

Три іпостасі має творяще начало /Деміург/ у мудреців античності - Платона, Прокла⁶, Плотіна⁷ та багатьох сучасних науковців, які прагнуть осмислити узагальнену картину нашого світу⁸.

Ще однією конкретизованою варіацією символіки світотворення є зображення богів у троїстому вигляді - з трьома лицами, або постатями. Так зображували богів єгиптяни, греки, слов'яни та інші язичники. Що й досі їх так зображують ведантисти, індуїсти й буддисти. Рівнозначним символом троїстої сили Бога є його зображення з тризубом. Так, наприклад, Шіва може зображатись або з трьома лицами, або з тризубом, або з троїстим полум'ям. Троїсте полум'я

1. Рерих Н.К. Зажигайте сердца! - М., 1878. - Рио.44, 48.

2. Див. барельєф, що зображує засновника ламаїзму Подму Самбхаву з тризубом /Курьер ЮНЕСКО. - 1969. - № 2. - С.24/.

3. Рерих Н.К. Указ. соч., - Рис..58.

* Біблійний вислів.

4. Прайс Е.Д. История религий. -СПб., 1904.-С.6; Українська Радянська Енциклопедія. - Т.2. - С.81.

5. Роллинсон Дж.Религия Ассириан /Религиозные верования с древнейших времен до наших дней. -Спб., 1900.-С.31.

6. Лосев А.Ф. Диалектика числа у Плотина. - М., 1928.

7. Лосев А.Ф. История античной эстетики: Поздний эллинизм. - М., 1980. - С.196, 616 та інш.

8. Див: Марченко П. Не на трьох китах, а на триединому //Віт-

також є символом триєдності життєтворчої енергії. Це пов'язано з тим, що життєтворча енергія у всіх вченнях асоціюється й ототожнюється з вогненною енергією. У гімні на честь бога вогню Агні в Рігведі є такі слова:

Один і той же ти завжди,
Великий Агні, та трояко
Являєш нам себе...¹

Триєдина вогненна енергія Шіви у шестикутній зірці зображена трикутником, а в скульптурному чи рисованому зображенні самого Шіви - піднесеним у руці тризубом або триязиким полум'ям. Тризубом і триязиким полум'ям зображена ця ж енергія на короні та в руках Вішну². /Таб.ІІІ/ Тризуба тримають у руках хетський бог Тешуб³ і ассирійський Вул⁴, грецькі боги - Деметра, Триптолем, Посейдон, римський Нептун, засновник ламаїзму Падма Самбхава⁵ та інші життєдайні боги і святі. У такому значенні тризуб вже символізує не стільки світобудову, скільки світотворення, життєдайну силу, і це його значення є найбільш помиреним. /Таб.ІV/.

Всі три символи здавна мирно вживалися на Україні і в усьому світі. Християнська символіка також має знаки трикутника, шестикутної зірки та символ трійці. Шестикутні зорі часто вінчають три верхні кінці хреста на розп'яттях: ми бачимо їх на мармурових фризах капітелю, на плитах хорів та на кованих дверях у Софії Київській: золотими шестикутними зорями вкрито блакитну баню Видубицького монастиря й інших українських церков. Крізь рівнобічний трикутник зі стін християнських храмів дивиться на нас "Всевидяче око" - світотворча сила християн.

На час прийняття Руссю-Україною християнства тризуб був настільки популярним, що для кращого сприймання широкими верствами народу, хрест довелося об'єднати з ним в один знак. Поєднання хреста й тризуба /який у християнській, символіці має тенденцію до зменшення розмірів на користь хреста/ і сьогодні

чизна. - 1989. - №5. - С.110-143; Див. також назв. статтю Мостепаненків та ін.

1. Цит. за: Мензис А. История религии. - СПб., 1889.-С.240.

2. Классическое искусство Индии с 3000 г.до н.э. до XIX в.н.э.: Фестиваль Индии в СССР. - Л., 1987.- С.98,104.

3. Атлас по истории религии. - М., 1930. - С.86. - Рис.115.

4. Роллинсон Дж. Религия Ассириан.// Религиозные верования... – С.35.

5. Курьер ЮНЕСКО. -1969.-№ 2.-С.24 /зображення Падми Самбхави/.

височить над Києвом на маківках реставрованих Золотих воріт, Володимирського Собору /де тризуб уже ледь помітний/ та на низці інших культових споруд /Табл. У/.

Кожен символ відображає різні аспекти світобудови, графіка кожного знаку лаконічна, чітка і промовиста. Якщо хрест не підкреслює ні статички, ні динаміки світобудови, а концентрує увагу на значимості для неї третьої сили, то іудейська зірка плетивом свого рисунка наголошує на статиці двох сил. Тризуб же, зображуючи як триєдність світобудови, так і троїстість полум'я-енергії, символізує динамічний аспект, принцип вогню і поступу¹.

Коли ж саме тридент /тридене, тризуб/ став національній символом нашого народу?

За найдавнішими переказами, тризуб і жовто-блакитні барви були символами легендарної Атлантиди і нібито відтоді шануються нашими пращурами, нащадками атлантів. Чи ймовірно це?

У жартівливому ритуалі моряків дуже популярним був тризуб грецького бога Посейдона /римське ім'я - Нептун, скіфське - Тагімасад/ як бога морі. Однак далеко по всі знають, ще Посейдон є до того ж богом річок та інших прісних водойм, а також богом конярства, родоначальником атлантів і царських скитів .

Посейдон заповів своїм нащадкам закони й відповідну символіку. За свідченням Платона, царі атлантів, викопуючи заповіт, кожні 5-6 років збиралися в головному святилищі Посейдона для взаємоконтролю. Обов'язковими атрибутами зустрічі, були священне блакитне вбрання і золота дошка, на якій царі записували свої рішення. Пісня ритуальної зустрічі жовто-блакитну символіку - золоту дошку й блакитний одяг - лишали у святилищі як історичні документ і священні реліквії⁴.

Атлантида, повідомляють легенди, була затоплена і захована на морському дні Посейдоном, який і досі зберігає її символіку— голубе вбрання та золотий тризуб. А, може, цю символіку зберігають і ті нащадки Посейдона, що не були поглинуті водами моря?

Як відомо, значна частина українських земель є унікальною в тому плані, що ніколи не заливалася водам морів і океанів⁵, отже

1. Блаватская Е.П. Указ.соч. - т.ІІ, -С.744.
2. Диалог Платона Критий //Тимей и Критий. – Київ,1988. -С.20-26.
3. Бессонова С.С. Религиозна; представленья скифов. - Киев, 1988. -С.50-51.
4. Тимей и Критий. - С.26 /розділ XI, 120, Б-С/.
5. УРЕ.-Т.І7. - Карты суши. - С.21-24.

й не могла зазнати руйнації від „світового” потопу. Якщо припустити, що перекази єгипетських жерців, передані Платоном, та скитські й еллінські міфи відображають реальні події, то цілком імовірно, що тризуб, як і жовто-блакитна барва, "живуть" на українській землі з "допотопних" часів, тобто з часів легендарної Атлантиди, а так звані царські скити є нащадками атлантів.

Однак, навіть й у тому разі, коли міфи не відбивають реальності, і ніякої Атлантики ніколи не було, тризуб, за результатами археологічного аналізу наскельних знаків, гончарних виробів, зброї, монет, прикрас та інших матеріальних знахідок, з найдавніших часів шанується па території. України як могутній магічний знак життєтворення¹. Він лежить в основі найархаїчніших культів наших предків - культу Великої Родоначалниці Праматері; культу життєдайного вогнища /триєдиного Агні/. та культу хранителя мудрості, вогненого Змія /Нага, Дракони/.

Всі три згадані культу тісно пов'язані із знаком тризуба - символом триєдиної, сутності життєтворчих сил - енергії Праматері, Вогнища й Змія. Ця триєдність зображалася у вигляді тризуба в руці Великої Матері чи трипалих лап змія біля неї; у вигляді триязикового /трисвітлого, триголового/² полум'я Вогнища - Агні та у вигляді триголового Змія чи трипалих кінцівок.

Символіка Породжуючого Начала, Першопредка - Великої Матері /Праматері/, Тривоженного Змія та Трисвітлого Вогнища трапляється на археологічних знахідках у найдавніших культурних шарах по всій території України /Табл. УІ/. У зображеннях, пов'язаних з цими культурами, тризуб прямо поєднаний як з культом Великої Матері, так і з культом Змія³.

Склалися ці культу дуже давно - десятки тисяч років тому. Про це свідчить хоча б той факт, що у індоіранської гілки причорноморських аріїв, яка відокремилася від наших пращурів близько 7 тисяч років тому⁴, культ Великої Матері і Змія та символу їхньої життєдайної троїстої сили – тризуб - вже існував у високо розвинутій формі.

У тисячолітньому русі від Наддніпрянщини до Ірану та Індії ця гілка аріїв лишила різні сліди, в тому числі й знаки своїх культів та символів /Табл. УІа/. Так, сліди тризуба трапляються на Кавказі,

1. Див.: Драчук В.С. Системы знаков Северного Причерноморья. - Киев, 1975; Бибииков С.П. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре.-М., 1950; Хвойко В.В. Раскопки в 1901 г. в области трипольской культуры // Зап.отд.русс.и словянск. археолог.Русск.Археолог. общ. -СПб., 1904. -Т.5.-Вып.П.-Табл.Ш.-Рис.2.5; Погожева А.Н. Атропоморфная пластика Триполья. - Новосибирск, 1983.

2. Погожева А.П. Указ.соч; -С.30.

3. Там же. -С.131.

4. Этнические проблемы истории Центральной Азии. - М., 1961. - С.89.

у Середній Азії, в Ірані¹ та Індії². На півночі Індії у стародавньому князівстві Джамму /тепер штат Джамму і Кашмір/, далеко на сході від України, у глухому гірському краї височить священна гора з трикутою вершиною, в глибині якої понад чотири тисячі років тому "поселилася Велика Матір, що прийшла сюди із Заходу". Відтоді цю триглаву гору індійці звать українським словом Трикута, відтоді у її надрах заховано святилище Великої Матері - Вайшну Даві, як її називають індійці.

Тисячі й тисячі паломників пробираються крутими гірськими дорогами, а потім довгими тунелями до великої печери всередині гори. Тут під охороною довговолосих жерців, за трьома стародавніми магічними каменями височить бронзова постать богині з високо піднятим тризубом у правій руці. Побували тут і радянські історики, зокрема Л.Шапошникова. "Вона була всюди, могутня прадавня Велика Матір-богиня, - пише Л.Шапошникова. - Всюди були сліди її ступенів, врізаних у камінь гір. Всюди був її символ - тризуб. Той тризуб, якого піднімали на ворога в жорстоких війнах королі зміїв. Той самий тризуб, який охороняв кам'яні лінги* великого бога гір Шіви. Тризуб пов'язував воедино усіх трьох: Велику Матір, зміїв і Шіву"³.

Так, Шіва, друг Зміїв-Нагів, грізний чотирирукий бог, "від погляду якого розпадаються держави, а від танцю - гинуть світи", над усіма іншими знаками підносить тризуб⁴.

Чому така шана тризубові від Великої Матері і Шіви?

Валика Матір - богиня народження і смерті, у якій замикається сакральний цикл - народження, життя, смерті, відродження. Шіва - бог смерті, руйнації і народження. І перша, і другий є, по суті, богами поступу, який і полягає в тому, щоб руйнувати старе й віджиле і народжувати натомість нове, прогресивне. А тризуб, як уже зазначалось, символізує динамічний аспект світобудови - світотворення, принцип вогненної енергії поступу.

Тризуб глибоко шанується в Індії. Численні зображення тризуба на прапорах, щитах і одязі індійських артистів нещодавно обійшли весь Радянський Союз. Шанування символу тризуба на Україні і в Індії, досить віддалених одна від одної, не є випадковим. Загадковий індійський бог Шіва зі своїм символом – тризубом – має

1. Драчук В.С. Указ.соч., Табл.ХІІІ. – Рис.3,13; Табл. XXVI. – Рис.1-99.
 2. Див.: Тризуби в царстві Кушантів; Драчук В.С. Указ.соч. – Табл.ХХVІІ. – Рис.7,8.
 3. Шапошникова Л. Тайна священной горы Трикуты //За рубежом. - 1988. -№ 35.-С.13.
 4. Классическое искусство Индии с 3000 г.до н.э. до XIX в.н.э.-С.96
- * Символи животворного начала /примітка Л.Ш./

не місцеве походження. Це "прийшлий" бог, культ і символіку якого до Індії принесли арійські племена.

Прабатьківщину арійських племен вчені довго не могли встановити, проте, з нагромадженням знань у порівняльному мовознавстві, в ході аналізу священних текстів іранських та індійських аріїв /Авести і Рігведи/ археологами, зіставлення давніх переказів аріїв про географічні та історико-етнічні особливості їх прабатьківщини із сучасними географічними й історико-етнічними даними та даними інших галузей науки ряд вчених дійшов висновку, що Прабатьківщина аріїв знаходилася в Північному Причорномор'ї, а саме; нею були Наддніпрянщина й Наддністрянщина¹. Звідси символ тризуба арії занесли і до Середньої Азії та Ірану, де він довгий час був верховним знаком місцевих жрецьких і царських династій, і до Індії та Тибету, де він і досі лишається містичним символом.

На прабатьківщині індоіранських аріїв культу Великої Матері, змія та тризуба-продовжували жити повнокровним життям. Тричленні структури лишалися найхарактернішими і для пізньоарійської /кіммерійської та скитської/ ідеології, космології, суспільного ладу, політичної і жрецької організацій, символіки кольорів².

Скитський міф про породженій зміеногою богинею від першолюдності Таргітая трьох синів - Глибинцаря, Горицаря і Сонцецаря, особливо якщо прийняти їх відповідність трьом зонам космосу, - Підземній, Земній і Небесній, є відображенням акту світотворення. За аналогією з космосом будували скити й свою трикомпонентну структуру суспільства³.

За скитськими міфами, царювати над скитами починає наймолодший син Таргітая /Довгомогоутнього/ - Колоскай /Сонцецар/, завдяки своєму шлюбу з Табіті. Табіті є богинею троїстої природи, три-світійого вогню⁴, однією з іпостасей Великої Богині-матері⁵. Так у

1. Це відкриття визнано на Міжнародному симпозіумі з етнічних проблем історії Центральної Азії. Див. матеріали симпозіуму: Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности.- М., 1981. - С.37,38,198,246,254. Ряд інших вчених, щоправда, схиляється до думки, що Прабатьківщина індоєвропейців локалізувалася у Південному Причорномор'ї /Північній Месопотамії/, а потім арії поширились на Північне Причорномор'я.

2. Бессонова С.С. Религиозные представления скифов.-0.8.

3. Там же. - С.13,14.

4. Там же, - С.21.

5. Там же. - С.27.

світоглядів скитів /сколотів/, набуваючи нових якостей, живуть тисячолітні культу Великої Матері, Змія, трисвітнього вогню та тризуба /Табл. VI/.

Після занепаду скитської держави тризуб і двозуб продовжують своє життя у Причорномор'ї як знаки сарматських, боснійських та антських звершників¹ /Табл. УІІ/. Традиція само цих знаків Північного Причорномор'я і дістала своє продовження у знаках князівської доби, зокрема, у знаках Рюриковичів².

Протягом тисячоліть символ тризуба постійно набував нових значень. Так, крім триєдиної світотворчої сили, тризуб почав символізувати ще й уявлення наших прашурів про поділ Всесвіту на небесний /Рай/, земний /КРАЙ, КРАЇНА, ВКРАЇНА/ і потойбічний /ВИРАЙ, ВИРІЙ/. Увібрав тризуб до своїх значень і образи давньо-української богині Берегині, зображуваної у вигляді жінки, яка зведеними вгору руками захищає свій народ, жерця, що молиться звівши до бога руки, дерева життя та ряд інших.

У давній символіці наших предків знак тризуба, як уже зазначалося, вживався поряд зі знаком двозуба - символом могутності, сили /первісно - сили тура/*/. Двозуб простежується в археологічних шарах так само далеко, як і тризуб. Найбільше шанувався символ двозуба носіями кріто-мікенської культури. Широко представлений він і в оздобленні побутових та обрядових предметів трипільської культури³, а також пізніших археологічних культур⁴.

Саме двозуб, а не тризуб обрали Рюриковичі своїм родовим знаком. І це природно. Адже нова князівська династія насамперед прагнула зміцнитися й самоутвердитися. Показово, однак, що ті з Рюриковичів, які державні інтереси ставили над особистими, замінювали двозуба на тризуба. Це - Володимир Великий, його сини - Ярослав Мудрий та Мстислав, а також правнук Володимир Мономах, тобто найзначніші державні мужі з роду Рюриковичів. Інші князі /за винятком Юрія Довгорукого, знаком якого було щось середнє між тризубом і хрестом/ обирали своїми знаками двозуба або поєднання двозуба з хрестом. У символіці нащадків Юрія Довгорукого

1. Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X-XII вв.// Советская археология. -1940.-№ 6. - С.233-234.

2. Драчук В.С. Указ.соч.-С.91.

* Образ турячих рогів, власне, і ліг в основу знака.

3. Погожева А.П.Указ.соч. - С.106,109.

4. Драчук В.С.Указ.еоч. -Табл.ІІІ-ІУ: Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X-XV вв.-М.,1970.-Т.2.-С.40-41.

на тризуб немає й натяку /Табл.УШа/.

Поряд з офіційною функцією державного і релігійного символів тризуб мав на Україні й функцію важливої деталі орнаменту у виробках народних майстрів*. Його популярність була найбільшою у X-XI ст. Тризуб зображали як в орнаментах, так і в рукописних текстах, на монетах і печатках, на зброї і табличках-посвідченнях, на посуді, підвісках, перснях і, навіть, на цеглі. Значним було й географічне поширення цього знака - від Франції до Новгороду і Східного Причорномор'я¹.

До Франції тризуб був занесений з гербом дочки Ярослава Мудрого Анни, яка стала французькою королевою, а до Новгороду - придворними Ярослава, коли юний князь перебував там². На землях власне Київської Русі /територія сучасної України/ тризуб був поширений у всіх князівствах протягом кількох століть³.

Після зруйнування Києва монголами тризуб на довгий час втратив своє столичне пристанище, зберігаючись лише в гербах окремих феодальних родів⁴. Незабаром, однак, його зображення почало з'являтися і в гербах відроджуваних міст України. У свідомості українців цей знак асоціювався з їхньою могутньою загальнонаціональною державою Київською Руссю і стольним Києвом. Тому жодне з відроджуваних міст не наважувалося взяти цей символ за свого герба, а їхні жителі віддавали йому шану і визнання тим, що включали окремим знаком до своїх регіональних гербів. Так, тризуб "жив" у провінції в гербах українських магнатів та гербах українських

* Див. деталі прикраси до скіфського вбрання в "Історії Української РСР" /К., 1977, Т.І, кн.1 вклейка до стор.81: /Див. також килим А.М.Хоменко /1967 р./ в кн. "Художні промисли України" /К.,1979, вклейка ч до розділу "Килимарство"/.

1. Сергійчук В.І. Доля української національної символіки. - К., 1990.-С. 5-6.

2. Тризуб на ювелірних виробках зустрічається у Новгороді лише в археологічних шарах згаданого періоду. Див. :Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода /X-XV вв./.-М.1981.- С.36.

3. Якимович Б. До питання про українську символіку // Пам'ятки України. -1989.-№3- - С.44.

4. Якимович Б. Назв.стаття, - С.44.

міст, аж доки Київ у 1918 р. не відновив свого столярного статусу, а отже, й пристанища для загальнонаціонального символу.

Крім споконвічного містичного знаку - тризуба, що нерозривно поєднався з національною свідомістю, українська символіка включає багато як містичних, так і відкритих знаків, що посіли свої особливі місця в житті нації.

До прадавніх містичних знаків належать знаки сонця /коло та інші/, дерева життя /традиційна квітка з основою/, безконечності всесвіту /меандр/, безконечності пізнання /колесо-квітка/ та багато інших. Ця символіка увійшла традиційним орнаментом до національної різьби, розпису, килимарства, вишивання, писанкарства, гончарства, виготовлення оберегів тощо.

Поряд з містичними маємо десятки немістичних традиційних знаків тваринного, рослинного, релігійного й соціального походження. Найзначніші з них - архангел Михаїл, золотий лев і козак з мушкетом /Табл. IX/.

Зображення Михаїла на червоному полі відоме як княжий знак Мстислава Мономаха та його нащадків із XII ст. У XVI-XX ст. воно виконувало роль-герба Київської землі і Києва, у зв'язку з чим зазнало трансформації барв /наближення до національної, блакитно-золотої/.

Золотий лев на синьому полі відомий з XIII ст. як герб Галицько-Волинського князівства. У XVI-XVIII ст. його зображення вміщувалося на гербі Русі /Руського воєводства/. З XIX ст. це - знак Львова та Галичини².

Козак з мушкетом і шаблею - герб Війська Запорозького - відомий із XVII ст. /до того гербом Запоріжжя було зображення козака без мушкета, лише з шаблею/. Із середини XVII ст. воно вважається державним знаком Гетьманщини, а у XVIII ст. робляться невдалі спроби трактувати його як національний герб. Козак зображався на золотому полі, з подальшим розміщенням усього знака на голубому тлі /прапора, хоругви, щита тощо/³.

Як бачимо, графічне зображення символу невід'ємне від його кольорових характеристик.

Здавалося б, хіба не однаково - жовто-блакитний чи червоно-блакитний? Однак різниця є величезною, оскільки внутрішній зміст

1. Виступ В.А.Смоля на засіданні Комісії Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання. Повід. РАТАУ// Літ. Україна. - 1989. - 6 липня.

2. Гречило А. До питання про національний прапор.//Нам ятки України. -1989.-№ 4. -С.44.

3. Якимович Б. Назв. стаття.- С.45.

тієї чи іншої барви тісно пов'язаний з національною психологією.

На відміну від однозначного слова "колір", слово "барва" має багато значень. В давнину воно означало не лише певний колір, а й належність до певної групи людей. Один з діалектних варіантів слова "барва" набув значення матеріального барвника. Це - слово "фарба", інший - "варна" - зберіг лише його друге значення - певної групи людей.

Як уже згадувалося, у давніх аріїв було три барви /варни/: біла - жреці-правителі, рахмани /брахмани/; червоно-малинова - воїни /кшатрії/; чорна - сіячі та скотарі /вайш'ї і шудри/.

Барви /варни/ формувалися за віком - юнаки /отроки/ воювали, отже їх барву символізував колір крові і вогню; зрілі люди вели господарство, отже, мали символом колір чорнозему, а барву мудрих старців рахманів, знавців законів і традицій, символізував колір сивини.

Нащадки індійської гілки аріїв зберегли назви варн, але належність до них зробили спадковою і тим переродили їх на кастові ознаки. У аріїв, що лишилися на батьківщині, традиції барв дожили до княжих, а де в чому-і до козацьких часів. Збереглися в українській мові і старі назви варн, щоправда, дещо в змінених значеннях /шудра, рахманний, шатро та ін./.

Запорожці, що повністю присвятили себе війні, дотримувалися звичаїв і символіки барви воїнів - зодягалися в червоно-малиновий одяг і мали переважно червоно-малинові стяги; гетьман мав срібно-білого прапора*, військово-магнатські формування - червоно-білого, а військово-народні - червоно-чорного. Досі на Східній Україні збереглася традиція вишивати чорно-червоним по білому, що символізує єдність усіх груп /барв, варн/ в одному народі.

Жоден з традиційних кольорів не став національною барвою, оскільки тисячоліттями символізував соціальну**. Національною барвою стада блакитно-жовтий.

Після батиївського погрому на київських землях завмерла усяка національна діяльність. Коли ж вона почала оживати, відродилася й символіка. Національна барва з'являється по всій Україні у розписах церков та у церковних речах - ризах, фарбованій

*. Пізніше гетьмани мали й інші прапори /червоно-білі, жовто-чорні тощо/.

** Щоправда, найближчі сусіди українців по давньоруській прабатьківщині - поляки і білоруси - обрали за національну однакову, магнатсько-воєнну, тобто біло-червону барву.

різьбі іконостасів, у мальованих ставниках; у творах мистецтва мініатюрах і прикрасах; у гербах українських князів і старшинських родів; у масовому виготовленні жовто-блакитних тканин... "Блакитні /сині/ полотнища із золотим чи жовтим зображенням хрестів і почасти інших знаків - небесних світил, зброї, святих Михаїла, Юрія та інших, - як відзначає Б.Якимович, - стали переважити у ХУІ столітті. Лицьовий бік полкових і сотенних знамен мав нову емблему - лицаря козака із самопалом у золотому чи жовтому щитовому полі на блакитному полотнищі, а зворотний - полкову або сотенну емблему"¹. У ХУІІІ ст. жовто-блакитні барви сяють на "полкових знаменах Київського, Лубенського, Чернігівського полків. 1717 року для Полтавського полку було створено нову хоругву - блакитну з жовтим хрестом"².

Національні барви переважали в одязі реєстрового козацтва голубі жупани і жовті свити, або жовті жупани й голубі контуші та шаровари. Найчастіше жовто-блакитні барви переважали у козацькому вбранні в часи Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького та у гайдамацькому одязі часів Коліївщини.

Найдовше жовто-блакитний одяг утримувався в Чорноморському козацькому війську на Кубані, заснованому там після ліквідації Запорозької Січі³. Національним одягом кубанців і досі є сині жупани.

Показовою є також метаморфоза з гербом Мстиславової гілки Мономаховичів - архангела Михаїла, що мав біло-червону барву, як і належить військово-магнатським атрибутам. Ставиш за литовсько-польської доби знаком Києва й Київської землі, тобто змінивши свій соціальний зміст на національний, герб поступово почав змінювати барву і протягом ХУІ-ХУІІІ ст. тло цього герба стало голубим, а навколо голови архангела з'явилася золота аура. У цих українських національних барвах київський герб дожив до революції, яка замінила його традиційними національними символами.

Під жовто-блакитними та блакитно-жовтими знаменами відстоювали свою свободу українці у ХУ ст. /Грюнвальдська та інші битви/, у наступних - ХУІ, ХУІІ й ХУІІІ ст., коли національну барву було піднесено на козацьких знаменах; у ХІХ ст. - в боротьбі з австрійськими окупантами, в ХХ ст. - у боротьбі з Російською

1. Якимович Б, Назв, стаття. -С.45

2. Там же.

3. Там же.

імперією, польськими та німецькими окупантами.

Часи, за яких український народ обрав за свою блакитно-жовту барву, віддалені у тисячоліттях. За князівської доби то вже було доконаним фактом, зафіксованим у родових і державних знаках та ужиткових предметах. Як відомо, Київщина князівської доби мала своїм знаком золотого тризуба на голубому полі¹, Галичина - золотого лева на голубому полі, Перемиська земля - жовтого орла на голубому... Так в усіх землях України, хоч і в різний час, узаконилася однакова національна барва. Збіг є досить промовистим, якщо зважити, що найуживанішими у тогочасних гербах і прапорах були традиційні давньоарійські кольори - білий, червоний і чорний.

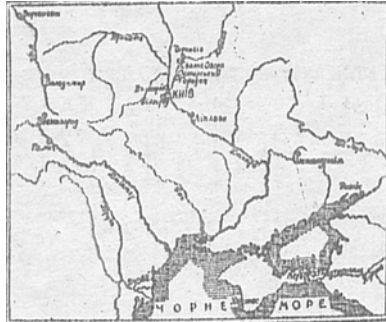
У чому ж та особлива привабливість поєднання жовтого й блакитного, яка колись чарувала атлантів і яку й досі зберігає український народ? Цьому феноменові чимало пояснень: барви ці типові для українського пейзажу /"Наш стяг - пшениця у степах під голубим склепінням неба"/; синій колір чистого неба є символом миру, а жовтий колір стиглої пшениці - достатку; голубий Дніпро є символом земної сили України, а золоті зорі безкрайого неба - символом космічним; це - кольори наших дохристиянських божеств - Сварога /синього неба/ і Даждьбога /золотого сонця/... Всі ці пояснення, однак, не виключають доцільності пошуків інших, що глибше розкрили б інтимність зв'язків національної свідомості з національною барвою та близькістю останньої до специфічної духовно-творчої спрямованості української людності. '

Як відомо, кожен з нас має біополе, яке в певних умовах можна бачити довкола нашого тіла у вигляді різнобарвного світіння -аури. В барвах аури відбивається стан нашої психіки - байдужість мигтить сірим, гнів спалахує червоно-чорним, інтелект світиться жовто-золотистим, духовність - голубим... Все це здавна знали маги, рахмани і гностики усіх релігій, а сьогодні знає кожен, хто читає наукові і науково-популярні журнали, де часом вміщуються аурограма, кольорові фото аури тощо". Наші предки, для яких блакитно-жовта барва аури була природною, вбачали в ній національний символ. Вони

1. Там же.

2. Див., наприклад: Наука і суспільство. -1989. - № 5. -С.49.

не вміли фотографувати, але вміли бачити ауру краще від нас.. Кольори золотого Сонця й синього Неба, інтелекту й, духовності, золотої пшениці й голубого Дніпра - це жовто-блакитна аура українського народу - споконвічний символ руху й життя, нерозлучний побратим полум'яного тризуба - триєдиної життєтворчої сили поступу.

Топографія тризуба на Україні. На мапі зазначені назви міст, де знайдені тризуби на пам'ятках матеріальної культури.

Мана В.Січинського

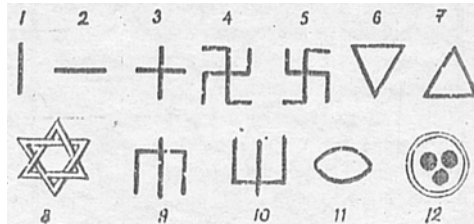

**ІЛЮСТРАЦІЇ До препринту Олексія БРАТКА
"Уявлення про світобудову та їх відображення в українській
національній символіці /нова наукова гіпотеза/".**

Художній редактор Андрій ЛІВЕНЬ.

Таблиця 1. ОСНОВНІ АБСТРАКТНІ СИМЗОЛИ ТРИЄДНОСТІ СЕПОТВОРЕННЯ

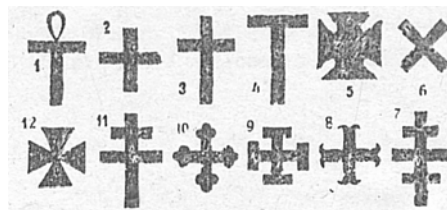
1, 6 – обеліск, трикутник – позитивний чинник світобудови (має ще такі назви: чоловічий, батьківський, північний, Ян, Сила, Мудрість та ін.); 2, 7 – риска, обернений трикутник – негативний чинник

світобудови (жіночий, материнський, південний, інь, Знання та ін.); 3, 8, 10 – хрест, Моген Довел тридент (тришула, тристула); а/ породжуваний чинник світобудови; (синівський, гравітаційний, сила тяжіння, Любов та ін.); б/триєдиний – тримірний всесвіт та інші значення; 4 – свастика – еволюціонуючий всесвіт; 5 – обернена свастика – еволюціонуючий всесвіт; 6, 10 – трикутник, тридент – триєдність батьківських світотворчих сил, триєдиний всесвіт; 7, 9 – обернені трикутник і тридент – триєдність материнських світотворчих сил; 11 – коло, ієрогліф , що означає крім того вхід, заповіт, рот – циклічність світобудови і світотворчих процесів; 12 – тибетський знак – триєдність світобудови і світотворчих сил, їх циклічність.

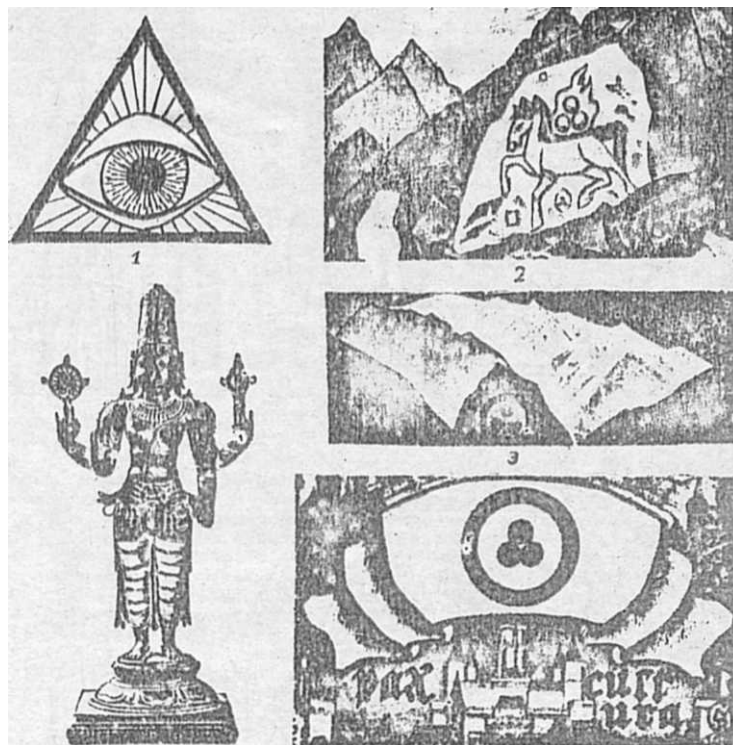
Таблиця 1а. РІЗНОВИДИ ХРЕСТА

1. Староєгипетський; 2. Грецький; 3. Латинський; 4. Тауподібний; 5. Козацький; 6. Андріївський; 7. Папський; 8, 9, 10. Ускладнені форми хреста; 11. Лорвнський; 12. Мальтійський.

1, 2 - Християнська Трійця /картина А.Рубльова та мозаїка у церкві Віталія у Ровенні/;
 3, 4 - Єгипетські трійці/Осіріс, Ісіда, Гор та Амон-Ра, Нут, Хсісу/; 5. Трійстий Осіріс; 6. Трійстий Мітра /постаті по боках теж Мітри - ранковий і вечірній/; 7. Трійста Геката /грецька богиня підземного світу/.

1. "Недрімне око", зображуване на стінах християнських храмів символізує триєдину енергію Творця (трикутник), його недрімність (всевидяче око); 2. Кінь щастя (Знаки Чинтамані); 3. Прапор Світу; 4. Пакт Культури. Всі три картини побудовані навколо символу триєдиної життєтворчої енергії - Трикола; 5 Вішну, найвищий бог індуїстів, що забезпечує всезагальний порядок (дхарму) триєдиної світобудови і гармонію у ній; має корону типу карітамукута, прикрашену тризубом, руки з трьох боків прикрашені тріязычними полум'ями, у задніх руках тримає раковину а трьома полум'ями та диск, а якого полум'я виривається у трьох площинах (вгору-вниз, праворуч-ліворуч, вперед-назад).

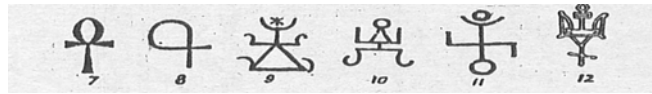
Таблиця ІУ. НОСІЇ ТРИЗУБА.

1. Посейдон - родоначальник атлантів і царських синів з бойовим тризубом - "Триалія"; 2 - Грецька богиня родючості й хліборобства, покровителька шлюбу й родинного життя Деметра вручає зерна пшениці легендарному засновнику хліборобства Триптолему. В руках у неї - жезл з триденсовим навершям - символ триединої сили родючості; 3. Той же сюжет, що на рис. 2. Символи родючості - жезли з тридентами квіткоподібного типу мають обоє. Триптолем, готовий до сівби, стоїть на колісничі-сіяльці, у яку впряжено двох священних зміїв; 4. Шіва у одній із своїх миролюбних іпостасей, а саме - в іпостасі Кальяна-сундра /Доброзичливий і Прекрасний/. Передніми руками тримає свою наречену Парваті, а задніми - квіткоподібного тридента і триголового змія; 5. Засновник ламаїзму Падма Самбхав з гербоподібним тридентом /дунг-катанг/. 6. Хетський бог Тешуб з тридентом.

Таблиця У.
ТИПИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ АБСТРАКТНОЇ І КОНКРЕТНОЇ СИМВОЛІКИ
ТРИЄДНОСТІ

1-6. Композиційне поєднання знаків: 1. Римська Діана/укр. - Дана/ зі знаком хреста, шестикутної зірки і півмісяця; Богородиця з тією ж символікою; 3. Хрест з шестикутними зорями; 4-6. Хрести з тризубами на гербі Карпатської України/4/, на маківці Золотих воріт /5/ та на маківках Володимирського собору у Києві/6/;

13. Циклічний єгипетський бог Осіріс /восени вмирає, весною воскресає, лежить на хресті Анкх - символі циклічності сті всевіту/ 7-12. Конструктивне поєднання знаків: 7. Хрест Анкх (Єгипет, Індія) означає циклічний всевіт. Хрест Паша, те ж, що й 7; 9, 10, 11-знаки Сасанідського Ірану; 9. Ускладнений тризуб /презумція чоловічого начала/; 10 - аналогічний символ триєдності і циклічності чоловічої енергії; 11. Ускладнена обернена свастика /інволюціонуючий всевіт з презумцією чоловічої сили/; 12. Родовий знак сина Володимира Великого, князя Мстислава. Поєднує знаки Анкх, тризуба, трикутника і хреста, отже, й властиву цим знакам символіку.

Таблиця УІ.ТРИЗУБ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ІУ-І ТИС.ДО Н.Е.

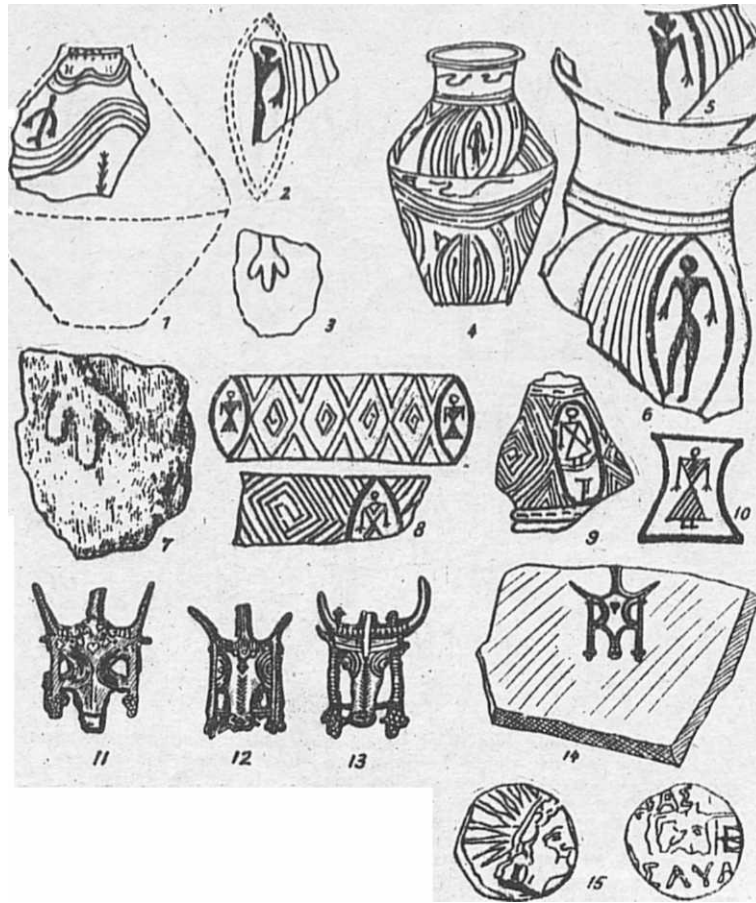
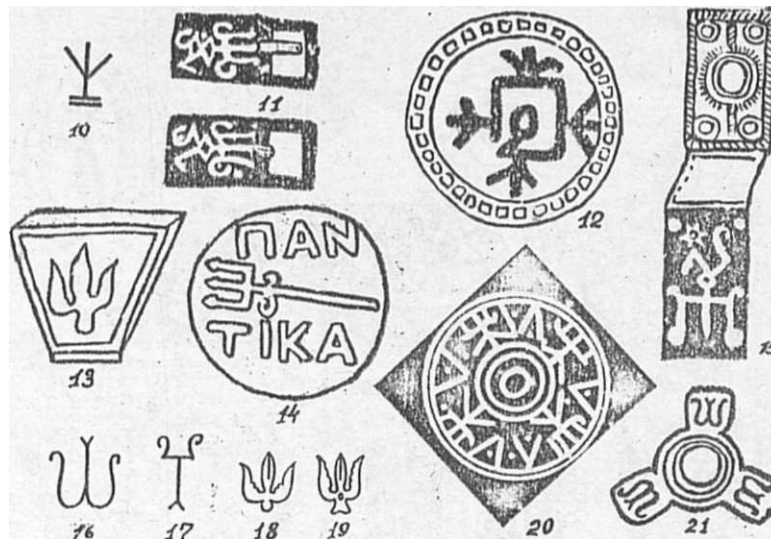

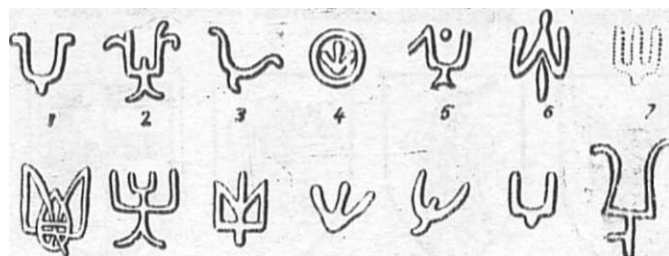
Рис.1-7 - Триполе божество трипільців - ймовірно Варуна (розпис керамічних горщиків) та тризубі наліпи (рельєфні) на керамічній посуді. 1 - Жуківці; 2,3,5,6 - Ржищів (Наддніпрянина); 4,7 - Лука-Врубліве-цька (Надністрянщина); 8-10 - Траян (тепер належить Румунії). ІУ-ІІІ тис.до н.е. Рис.11-13 - Культові трирогі вироби із свинцю "букранії"; 14. форма для відливки букраніїв. Ольвія І тис.до н.е. Рис.15 - Монета скіфського царя Савмака (на аверсі - профіль царя, на реверсі - голова бика,грецька легенда і знак тридента).Знайдена на Східному узбережжі Чорного моря. Кінець І тис.до н.е.

Таблиця УІІ.ТРИЗУБ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ВІД ПОЧАТКУ Н.Е.
ДО КНЯЗІВСЬКОЇ ДОБИ І-В СТ./.

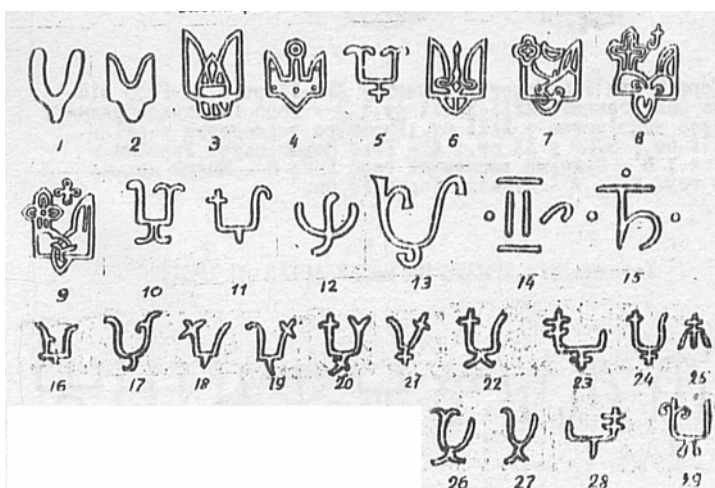
1. Сарматський знак /на межі нової ери/; 2-10 -Боспорсько-сарматські знаки 2-4 ст.н.е; 2-4-Ольвія, 5-Пантикапей. 6-Кубань, 7-Керч, 8-9 - Знаки на монетах боспорського царя Рескупорида У; 10 - знак на мармуровому леві у Ольвії, 11-дві золоті поховальні пряжки із золотої фольги /територія Боспорського царства/; 12-згорнутий змії з трипалими лапами, розкинутими у вигляді хреста і 20 - той же мотив, формалізований до втрати аналогії зі змієм /орнамент на дзеркалі в Ольвії/; 13-зображення на мармуровому капітелі могильного пам'ятника /Херсонес/;14 - монета Пантикапеї /тепер - Керч/; 15-бронзова прикраса до кінського убору /територія Боспорського царства/; 16-19 - срібні прикраси на поясах VI - VIII ст н.е: 16, 21-с.Мартинівка /Київщина/; 17 - с.Хацьки /Київщина/; 18,19 - с.Перещепине /Полтавщина/.

Таблиця УШ. ТРИЗУБ І ДВОЗУБ НА УКРАЇНІ КНЯЗІВСЬКОЇ ДОБИ

Ремісничі знаки - тавра (клейма) на цеглі і керамічних та металевих виробих, знайдені поблизу міст: 1,2 - Канів; 3 - Білгород, 4,5 - Вишгород; 6-9 - Київ; 10,11 – Остерський Городець; 12 – Чернігів; 13 - Ізяслав; 14 - Біла Вежа (Саркел)

Таблиця УШа. ЗНАКИ РЮРИКОВИЧІВ

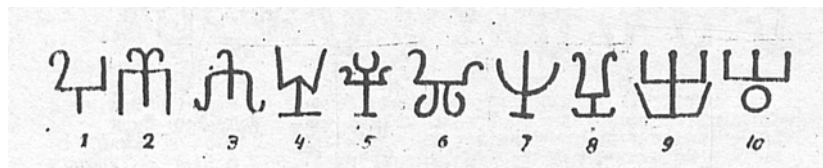
1 – Святослава Ігоревича; 2,3 – Володимира Великого; 4 – Ярослава Мудрого; 5 – Всеволода Ярославича; 6 – Володимира Мономаха; 7 - Ізяслава Ярославовича; 8 – Ярополка Ярославовича; 9 - Святослава Ізяславовича; 10 – Олега Святославовича; 11 - Всеволода Ольговича; 12 - Юрія Долгорукого; 13 - Андрія Боголюбського; 14,15 – Всеволода Большого Гніздо; 16 – Святогощі Давидовича (св.Николи); 17 – Андрія Боголюбського (варіант); 18 – Всеволода Ольговича (варіант); 19-29 – невідомих князів

Таблиця ІХ. УКРАЇНСЬКІ ГЕРБИ ПІСЛЯ КНЯЗІВСЬКОЇ ДОБИ.

1. Герб Києва і Київських земель у XVI-XX ст.; 2. Герб Війська Запорозького XVII-XVIII ст.; 3. Герб Галицько-Волинського князівства

УІа. ТРИЗУБ НА ШЯХУ АРІЇВ ДО ІНДІЇ

1-3 – Західний Кавказ; 4-6 – Сасанідський Іран; 7,8 – Хорезм; 9-10 – Кушана.